

УДК 821.161.2.09

Лариса МАСЕНКО
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

«КОД ЛЕСІ УКРАЇНКИ» В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ ОКСАНИ ЗАБУЖКО

У статті зроблено спробу виявити в тексті роману Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» паралелі з ключовими концептами творчості Лесі Українки. Як доводить авторка дослідження, вплив світоглядної і образно-сислової парадигми творчості Лесі Українки позначився передусім на засобах зображення в романі повстанського руху 1940–1950-х років у Західній Україні, а також на художній інтерпретації теми втраченої історичної пам'яті і концепту знесилення в неволі у тій частині роману, яка відтворює життя української столиці 1970-х – початку 2000-х років.

Ключові слова: історична пам'ять, тема визвольної боротьби, концепт несповненості життя, концепт знесилення в неволі.

The article attempts to capture the text of the novel Oksana Zabuzhko «Museum of abandoned secrets» parallel with the main concepts of Lesya Ukrainka's creativity. The author of the text shows that the influence of ideological and artistic works of Lesya Ukrainka paradigm manifested itself in the means of novel imaging in years 1940–1950 insurrectionary movement in Western Ukraine, as well as artistic interpretation theme of lost historical memory and the concept of loss of strength in captivity in this part of the novel which reconstructs the life of the Ukrainian capital in the years 1970–2000.

Key words: historical memory, theme of the liberation struggle, the concept of failure in life, the concept of loss of power in captivity.

W artykule dokonano próby wychwycenia w tekście powieści Oksany Zabuzhko «Muzeum porzuconych tajemnic» paralleli z głównymi konceptami twórczości Łesi Ukrainki. Autorka tekstu dowodzi, że wpływ światopoglądowego i artystycznego paradygmatu twórczości Łesi Ukrainki przejawiał się w środkach obrazowania w powieści o ruchu powstańczym lat 1940–1950 na Ukrainie Zachodniej, a także w interpretacji artystycznej tematu utraconej pamięci historycznej i konceptu utraty sił w niewoli w tej części powieści, która rekonstruuje życie ukraińskiej stolicy w latach 1970–2000.

Słowa kluczowe: pamięć historyczna, temat walki wyzwoleniczej, koncept niespełnienia w życiu, koncept utraty sił w niewoli.

Над ґрунтовним дослідженням про Лесю Українку, в якому філософський аналіз спадщини великої поетки поєднано з філологічним і культурологічним, Оксана Забужко працювала паралельно («в міжчасі», за її словами) з написанням великого художнього твору. Перша книга була опублікована у видавництві «Факт» у 2007 році під назвою «Notre Dame d'Ukraine: Українка в контексті міфологій», друга – «Музей покинутих секретів» – вийшла в тому ж видавництві в 2009 році.

Багатоплановий роман О. Забужко дає розгорнуту панораму буття українського суспільства від 1940-х років до весни 2004-го року. Провідну тему твору письменниця окреслила в одному з інтерв'ю: «Головна тема, яка мене вела при написанні книги, – це беззбройність безпам'ятного перед майбутнім, яке є прокляттям українського суспільства. Безпам'ятний – значить ослаблений. Той, хто не знає, звідки він вийшов, позбавлений дуже важливого ресурсу психологічної підтримки – розуміння логіки і

змісту власного життя і тих подій, які в ньому відбуваються» [цит. за: 2, с. 15]. У цих словах сформульовано головну настанову, якою керувалась авторка, створюючи роман, – повернути пам'ять суспільству, враженому амнезією. При цьому поняття *пам'ять* містить всю його повноту – йдеться не тільки про повернення історичної пам'яті, зокрема реабілітацію повстанського руху кінця 1940-х – початку 1950-х років у Західній Україні; в канву романної оповіді входить українська культурна спадщина, очищена від інтерпретаційних спотворень радянської доби. «Музей покинутих секретів» містить чимало алюзій і ремінісценцій – явних і прихованих – з українських класиків – Шевченка, Франка і Лесі Українки, кожному з яких письменниця, що має філософську освіту, присвятила окреме монографічне дослідження [4; 5; 6]. Особливо відчутним в романі є світоглядні та ідейно-сислові паралелі з поетичним та драматургічним спадком Лесі Українки.

Знакову присутність великої поетки в «Музеї покинутих секретів» засвідчує вже така промовиста деталь, як прізвисьце головної героїні роману Дарини Гощинської, перенесене з літературного антропонімікону Лесі Українки – таке наймення має головна героїня її драми «Блакитна троянда». З Любов'ю Гощинською образ Дарини споріднює й мотив божевілля, хоча в романі О. Забужко він стосується не самої героїні, а її батька, трагічну долю якого визначає не реальна спадкова хвороба, як у драмі Лесі Українки, а практика радянських психіатричних служб, які за наказом КГБ використовували відповідні лікарні для компрометації й ізоляції інакодумців.

Опосередковано, через образ матері, пов'язаний з Лесею Українкою й інший головний персонаж роману – Адріян Ватаманюк, коханий Дарини. Образ Адріянової матері, що загинула молодою в альпіністському поході і живе лише в спогадах близьких людей, змальовано кількома штрихами, з яких найвиразніше її характеризує любов до творчості Лесі Українки. Як сімейну реліквію зберігають в родині запис її голосу на бобіні старого магнітофону, в якому вона декламує фінальний монолог Мавки з «Лісової пісні». Мати Адріяна «ледь не всю Лесею Українку знала напам'ять, «О, не журися за тіло», – як із тим усім було жити в безпросвітності совкових сімдесятих? Щемне, незрозуміле життя, впале, от уже правда – як зі скелі в прірву, в наскрізь безживну добу, – як у залетілої не в те вікно пташки...» [3, с. 654].

З цим епізодичним, але важливим для втілення авторського задуму, персонажем пов'язана ідея несповненості життя, неспроможності реалізувати свої вроджені здібності, своє життєве призначення у підневільному суспільстві, що в ньому людина позбавлена влади над власною долею. Наведений фрагмент зі спогадів Адріяна Ватаманюка про ранню загибель матері доповнюють такі його міркування: «Мені шкода за несповненістю маминого життя – такою пронизливою, що на її тлі наші несповненості – і моя, й татова, – блякнуть і, якщо дивитися здалеку, видаються нормальним життям, таким, як у всіх. І воно й є таке, як у всіх, от у чім штука: що в усіх – те саме. Жодного сповненого життя довкола себе я не бачу: до якого не приглянься зблизька, всі якісь криві» [3, с. 654]. Як показує письменниця, у соціумі, позбавленому історичної пам'яті й усвідомлення національної культурної тожсамості та її історичної тягlosti, особистість, яка любить спадщину Лесі Укра-

їнки, а відповідно й володіє закладеними в ній духовними смислами, «випадає» з атмосфери всеохопної суспільної амнезії.

Натомість носіями етичних і моральних ідеалів великої поетки виступають у романі добровольці повстанського руху сорокових-п'ятдесятих років на теренах Західної України. Нагадаємо, що улюблений герой Лесі Українки – це людина Опору, яка протистоїть поневоленню у будь-яких його формах, а в межовій ситуації вибору між підневільним життям і смертю обирає смерть. (Принагідно зауважимо, що зазначена максима має тривалу традицію в польському етосі, що афористично сформулював в останній своїй книжці Юрій Андрухович: «Вони [поляки. – Л.М.] нерозсудливі й нездатні до виживання – здатні лише до життя. І до смерті заради життя» [1, с. 71].

Ідеал незламного борця, що для нього воля, честь і гідність становлять цінності, вищі за життя, втілено в багатьох образах творів Лесі Українки. Для прикладу можна навести слова із заключного монологу Неофіта-раба у драматичній поемі «В катакомбах»:

Нехай нікого хрест мій не лякає,
бо як почую я в своєму серці
святий вогонь і хоч на час, на мить
здолаю жити не рабом злидненням,
а вільним, непідвладним, богорівним,
то я щасливим і на смерть піду,
і без докору на хресті сконаю [9, с. 262].

Такими ж ідеалами незламної боротьби за свободу керуються учасники повстанського руху. У перехресній боротьбі на два фронти – з німецькими і советськими окупантами, з двома озброєними до зубів арміями – вояки УПА свідомо йдуть на очевидну загибель, бо для них воля важить більше за життя. Ця незламність у протистоянні з ворожою навалою героїзує їхню смерть і вербує до їхніх лав все нових і нових повстанців, що дало їм змогу вистояти впродовж кількох років у війні із значно сильнішими супротивниками.

Як і герої Лесі Українки, повстанці у виборі між загибеллю й підневільним життям обирають смерть вільних людей. «Добровольцями смерті», «коханцями смерті» називає їх Оксана Забужко. Показовим є фрагмент роману, написаний у формі міркувань головного персонажа цієї частини твору – повстанця Адріяна Ватаманюка. Згадуючи про заборону з боку Проводу УПА чинити розправу над безборонним

польським населенням краю і закликком вести боротьбу не за поневолення інших, а за свою і свого народу свободу, Адріян говорить: «І ми переродились, переплавившись у горнилі боїв, вигартувавшись у дулевину, відсіявши з-поміж себе на вітрах перехресних фронтів нетрівку породу, наміту війною, – випадкових месників, примусово змобілізованих, усіх, хто стомився й був охитніший до оранки, ніж до зброї, й для кого життя важило більше, ніж воля, – з нас zostали самі добровольці смерти, коханці смерти – чистий, як дзвін, шляхетний метал. І коли совети по приході взялись були вішати нас на майданах привселюдно (але швидко й перестали те робити, побачивши, з ким мають до діла), то кожна така страта додавала нам сили, – наші хлопці ступали на ешафот із гордо піднятими головами, гукаючи до натовпу в останню свою хвилину: «Слава Україні!», – і людське море глухо рокотало, набухаючи гнівом вимушеної німоти, а вночі десятки нових добровольців утікали до лісу, щоб здобути й собі таку саму смерть – смерть вільних людей» [3, с. 489].

Провідна ідея, що об'єднує романну оповідь, в якій відтворено в художній формі події другої світової війни, спільна з головною ідеєю таких драм Лесі Українки, як «Кассандра» і «Бояриня». Як було вже зазначено в моєму дослідженні тем національної і соціальної неволі у драматургії Лесі Українки, ці драми об'єднують лейтмотив вирішальної ролі національної солідарності в боротьбі з поневолювачами. Визвольна війна вимагає принесення в жертву **окремих** людських життів заради збереження **цілої** спільноти [7, с. 140]. Почуття відповідальності за долю всієї країни перемагає страх за власне життя – саме про це міркує герой Оксани Забужко: «...відвага, та правдива, в якій не похитнешся, є лиш питання ієрархії страхів – коли ганьби й зрадницького тавра боїшся більше, ніж смерти (а понад усе, до леду в жилах, боїшся Шевченкової перестороги – «Погибнеш, згинеш, Україно, не стане знаку на землі...»: нічого страшнішого, як статися тому свідком, на твоїм віку трапитися не може, і нема в світі такої сили, яка б тебе перепинила той страх одвернути)» [3, с. 507–508].

Спадкоємний зв'язок «Музею покинутих секретів» із символікою й образно-сисловою системою творів Лесі Українки простежується і в тій частині роману, час якого припадає на 70-ті роки ХХ – початок ХХІ ст. Узагальнена характеристика різних соціокультурних середовищ Києва 1970-х років постає в художній картині безживного, мертвілого суспільства, що жи-

вотіє в принизливих обставинах підневільного життя. Анти людська влада нищить будь-які прояви особистої й національної гідності, що має наслідком параліч колективної волі, всезагальне збайдужіння і пасивність. Провідним у цій частині роману стає концепт знесилення в неволі. Його реалізовано в мотиві несповненості життя, пов'язаного, як було зазначено вище, з образом матері Адріяна Ортинського, але не лише з ним. Найвиразніше його втілено в образах летаргійного сну, оспалості, затьмарення свідомості. Витоки такого образно-сислового відображення екзистенційних рис українського колоніального життя слід шукати у Шевченка, пор. трактування зазначеної теми у філософському дослідженні шевченкової поетики О.Забужко: «Без неї, волі, життя робиться «сном», насланням, галюцинаторною «марою» летаргіка... робиться, коли артикулювати розгорнуто, в логіко-теоретичних формах, типово к'єркегорівською «недугою-на-смерть», екзистенційний жах якої полягає в неспроможності вмерти» [6, с. 122–123].

Шевченкова символіка, пов'язана з художньою реалізацією теми неволі, знайшла втілення й продовження в поетиці Лесі Українки. Згідно з її концепцією, яка відповідає західноєвропейському трактуванню проблем людських прав і свобод, воля не тільки належить до невід'ємних прав людини, вона становить підставову основу її життєдіяльності. Без свободи життя як індивіда, так і нації не може збутися. Тому стан перебування в неволі в поетиці Лесі Українки відтворює лексико-семантичний ряд, вживаний на позначення сну, забуття, змори, тобто стану, що зберігає фізичну присутність людини в світі, але виключає усвідомлення цієї присутності, тобто в психічному плані дорівнює небуттю, перебуванню за межами активного життя [7, с. 136].

Цей символічно-образний ряд втілено в драматургії Лесі Українки і в образі Старого, що запав у «камінний сон байдужого раба» у драмі «На руїнах», і в образі Андромахи, яка благає Кассандру дати їй «хоч сон, хоч мрію», і в образах Степана й Оксани з «Боярині», які відмовились від участі у визвольній боротьбі свого народу:

Хто мав хвилини щастя в боротьбі,
а нас важка, страшна душила змора,
і нам не вділено було снаги
ту змору подолати... [8, с. 65].

Розкриття зазначеної символіки в поезиці Лесі Українки знаходимо і в Забужчиному філософському аналізі образу «Того, що в скалі сидить» з «Лісової пісні». Його «твердиня тьми й спокою» – це, зазначає письменниця, «...в'язниця Духа, як «колективного», народного (Volksgeist), так і індивідуального, у якій паралізується воля-до-дії і, в остаточному підсумку, воля-до-життя, і життя перетворюється на «нежитіє», «сон», несамовладне й неприємне (несвідоме) скніння – життя похованого живцем, – парадигма історії саме колоніально підбитого, не самоправного й собі-неналежного, внесамостійненого (за Гегелем, «неісторичного») народу» [4, с. 272].

Параллель з останнім з наведених образів Лесі Українки містить і розглядуваний художній текст Оксани Забужко. Зокрема, конфлікт між поколіннями батьків і дітей відтворено в романі у таких словах головної героїні: «Ви ні до чого нас не підготували! – хоче крикнути Дарина матері. – Ви рабське покоління, покірні дейдрімери з розплющеними очима, – що ви нам дали?...» [3, с. 342]. Вжите в цьому фрагменті слово *дейдрімери* запозичено з англійського *day-dreamer*, яке в перекладному англо-українському словнику тлумачиться як «мрійник, фантазер» (*day-dream* «мрія; фантазія; химери»). Оскільки лексема *dream* має в англійській мові і таке значення, як «сон, сновидіння; видіння, марево», внутрішню форму похідного утворення *day-dreamer* можна означити як «той, хто спить (марить) вдень». Контекст, у якому це слово вжито в О. Забужко, дає підстави тлумачити зазначене запозичення саме в такому значенні.

Тема оспалості постколоніального суспільства, загального збайдужіння, втрати такої важливої для самозбереження риси, як опірність злу, належить до ключових у тій частині «Музею покинутих секретів», події якої відбуваються в українській столиці вже після 1991 року. У відтворенні поведінки представників різних середовищ Києва й загальної атмосфери міського життя виразно домінують такі риси, як відсутність ініціативи, нездатність до конструктивних дій і відповідальності за них. Десятиліття панування диктаторського режиму позбавили людей спроможності керувати власною долею, замінили повноцінне вільне життя елементарним виживанням, породили таке явище, як страх перед життям. І коли диктатура впала, суспільство, в якому тип конформіста став наймасовішим, виявилось неготовим до

осягнення свободи. На підтвердження можна навести таку побіжно дану узагальнену характеристику «радянських хлопчиків» на прикладі перших чоловіків Дарини та її подруги Влади: «...ми-то обидві виходили свого часу за благополучних радянських хлопчиків, гарних і чемних, спочатку студентів, відтак аспірантів, і тільки коли час заламався, з'ясувалося, що благополучні радянські хлопчики, гарні й чемні, нічого так не бояться, як бути дорослими, – цей невідволонний страх перед життям, у якому треба щось вирішувати самостійно, тлів у них змалечку латентно, наче вірус невиліковної хвороби, і треба було аж розвалу цілої суспільної системи, яка ним і держалася, щоб він виліз на яв...» [3, с. 101].

Відтворюючи через образ Дарини, яка веде авторську програму на телебаченні, тогочасне журналістське середовище, авторка акцентує увагу на тому, як швидко пострадянській владі вдалося знищити незалежне телебачення. Після загибелі, а реально вбивства, телеведучого Вадима Бойка й пасивної реакції на цю трагічну подію його колег «...люди мінялися – вони не тільки зникали з оvidу, з країни, з професії, випадали кудись на маргіналії, в інтернет, у малотиражні газетки, яких ніхто не читав... – але й ті, хто лишався на овиді, вже небулитакісами; щось у них ламалося, зникала внутрішня відпорність...» [3, с. 337].

На сторінках роману йдеться не тільки про загибель журналістів, він містить і чимало згадок про смерть у підозрілих автокатастрофах політиків і бізнесменів, при цьому на перший план знов-таки виходить мотив байдужості загалом, що й дозволяє владі переходити межу у боротьбі з опонентами: «...список полеглих на дорогах батьківщини українських політиків-і-бізнесовців пух як на дріжджах... кожна така смерть офіційно кваліфікувалася як «нещасливий випадок», ...і на тому нація, котра подарувала людству Сковороду, щоразу, трохи пошарудівши, цілком по-сковородинівському стоїчно і в спокоювалася...» [3, с. 108–109].

Як показує письменниця, українська спільнота після здобуття свободи виявилась дезорієнтованою й деморалізованою за попередні десятиліття рабського існування. Український світ почав розпадатися, тому що втратив здатність до активних дій заради збереження здобутої свободи, до духовного опору поневоленню, а саме ця максима була, як зазначено в дослідженні О.Забужко про Лесю Українку, «в її світоглядній системі не просто етична, а – без

перебільшення – космологічна, та, якою, що називається, «світ держиться» [4, с. 226].

Розглядані мотиви «Музею покинутих секретів» суголосні з ширшою наскрізною темою роману – темою смерті, яка потребує окремого ґрунтовного філологічного аналізу. У цій розвідці обмежимось лише однією цитатою, яка безпосередньо стосується проблеми спадкоємного зв'язку ідейно-образного вирішення роману з творчістю Лесі Українки.

На межі двох тисячоліть, пише авторка, «смерть перестала бути подією... Просто, в людях якось разом ослабла загальна прив'язка до життя, – ніби прогнили ниточки, що леда-хвилю могли перетертися... Зусилля потрібні були радше на те, щоб утриматися при життю. А вже лишатися живим – таке й справді виходило одиницям» [3, с. 342]. Ці слова цілком вписуються в світоглядну парадигму Лесі Українки, де концепт справжнього, живого життя стосується лише вільного життя, тому містить обов'язкову

умову активної громадянської позиції у захисті власної й колективної свободи. Один з персонажів драматичних творів поетки, якого можна вважати виразником її світоглядної позиції, жірондист з «Трьох хвилин» так згадує в еміграції незабутні дні, коли він пліч-о-пліч з товаришами виборював свободу, переживав ув'язнення і втечу з тюрми: «А все-таки се був остатній час, коли життя було живе навсправжки» [9, с. 335].

Таким чином, досвід філософського осмислення творчого спадку Лесі Українки знайшов втілення і в художній прозі Оксани Забужко. Враховуючи довгий шлейф замовчувань і фальшувань української класичної спадщини, значення обох книжок письменниці важко переоцінити. Вони звільняють творчість геніальної української поетки від намулу фальшивих ідеологічних нашарувань і відновлюють ланки, вилучені із сув'язі часів і поколінь, повертаючи українській культурі історичну тяглість і повноту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики / Юрій Андрухович. – К. : Meridian Czernowitz, Майстер книг, 2011. – 480 с.

2. Герасимчук Л. Новітній український музей // Українська літературна газета. – 2010. – 16 квітня.

3. Забужко О. Музей покинутих секретів / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2009. – 832 с.

4. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в контексті міфологій / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2007. – 640 с.

5. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст / Оксана Стефанівна Забужко. – К. : Основи, 1993. – 126 с.

6. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – К. : Абрис, 1997. – 142 с.

7. Масенко Л. У Вавилонському полоні: Теми національної та соціальної неволі у драматургії Лесі Українки / Лариса Масенко. – К. : Соняшник, 2002. – 152 с.

8. Українка Леся. Бояриня / Леся Українка // Українка Леся. Бояриня. Нечуй-Левицький Іван. Гетьман Іван Виговський. – К. : Наукова думка, 1997. – С. 3–66.

9. Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 3. Драматичні твори (1896–1906) / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1976. – 400 с.